

WITTGENSTEIN
EN DE POSTMODERNE
ROMANKUNST VAN UMBERTO
ECO

*De besluiteloosheid van Abulafia in De slinger van Foucault drijft mensen
tot waanzin*

Irish_eyes/MorgueFile

Tom Tak
1991 te dr. / herfst 2007

WITTGENSTEIN EN DE POSTMODERNE ROMANKUNST VAN UMBERTO ECO

*De besluiteloosheid van Abulafia in De slinger van Foucault drijft mensen
tot waanzin*

Tom Tak
1991 re dr. / herfst 2007 ¹

Taal maakt gedachten

*'Het subject hoort niet tot de wereld,
maar het is een grens van de wereld'. ²*

De mens speelt met een wereld die ook met hem speelt. Zijn betekenis voor de wereld is medeafhankelijk van andere zaken. Nooit is zijn macht over de natuur en andere mensen onaantastbaar. Modernen die deze gedachte aanhangen, verwerpen impliciet de humanistische visie op een autonoom subject en kiezen vaak ook voor een principiële eclecticisme. Zij worden wel postmodern genoemd die geen onderscheid meer maken tussen hoge en lage cultuuruitingen en als filosoof, wetenschapper of literair schrijver schijnbaar ordeloos elementen combineren uit velerlei stromingen, genres en stijlen. Een goed voorbeeld van Europese postmoderne romankunst is *De slinger van Foucault* van de Italiaanse

¹ Tekst van voordracht op de Internationale school voor Wijsbegeerte, Amersfoort, 1991; eerder verschenen in *Wittgenstein*, reeks *monografieën*, onder redactie van E.L.G.E. Kuypers, Kok Agora, Kampen 1991; in de herfst van 2007 bewerkt en uitgebreid

² Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, vertaald en van een nawoord en aantekeningen voorzien door W.F. Hermanns, Athenaeum - Polak en van Genneep, Amsterdam 1989 (1975), Londen 1922 (1921), p. 119

taalgeleerde Umberto Eco.³ Een cultuurkritisch werk dat de besluiteloosheid en de paranoïde angsten van de laat moderne mens knap weet te veraanschouwelijken.

Postmoderne denkers hebben doorgaans een grote interesse voor de semantiek, of de leer van de betekenis van woorden en het verband ertussen. Eco legt in *Lector in Fabula* uit hoe waardevol semantiek voor ons spreken en schrijven wel is.⁴ Taalanalyse, onderzoek van formele systemen, kan verschillende kanten opgaan. Wij betreden het terrein van de logica en de abstracte begrippen, of wij gaan juist de tegenovergestelde kant op en stellen al redetwistend ons open voor gratuite betekenissen die horen bij een veelvormige uitwisseling van gedachten. Eco klaagt dat door de voortschrijdende mechanisatie van onze leefwereld er weinig plaats meer is voor persoonlijke ondervindingen. Hieraan heeft de hyperrationaliteit schuld, een bijzondere vorm van moderne stress, die in filosofie, wetenschap en kunst te vinden is. Zij negeert de opvatting van de werkelijkheid als een uitbundige veelheid aan individuele zelfstandigheden. Als romanschrijver spreekt Eco juist zijn voorkeur uit voor meer pluriformiteit, voor 't bonte, 't toevallige en 't symbolische, zelfs als het enige afbreuk doet aan precisie, exactheid, beheersbaarheid en overzichtelijkheid. De geest van een oude filosoof, Friedrich Nietzsche, spookt nog in zijn wereldbeeld rond. Deze verkondigde de stelling dat begrippen eigenlijk een vergissing zijn van het subject. Niets ligt vast, alles stroomt. Echter, het gaat om een onvolkomenheid die wel noodzakelijk is, want zonder de steun van relatief vaste denkbeelden zou het onmogelijk zijn met enige rust, zekerheid en consequentie te leven en zou het spoedig met ons zelfbewustzijn gedaan zijn.⁵ Volgens de filosoof Jean-François Lyotard in *La condition postmoderne - Rapport sur le savoir* rust de positieve kennis van exacte denkers niet minder op een wankele ondergrond van droom- en fantasiebeelden als het utopisch denken van laat romantische

³ Umberto Eco, *De slinger van Foucault*, B. Bakker, Amsterdam 1989 (1988)

⁴ Umberto Eco, *Lector in Fabula - De rol van de lezer in narratieve teksten*, B. Bakker, Amsterdam 1989 (1979)

⁵ cf. Friedrich Nietzsche, *Ueber Wahrheit und Lüge im aussermoralischen Sinne 1*, in: *Nietzsche Werke*, Kritische Gesamtausgabe, Band III-2, hrsg. von Giorgio Colli und Mazzino Montinari, Walter de Gruyter, Berlin 1973, p. 377-78. "Nur durch das Vergessen jener primitiven Metapherwelt, nur durch das Hart- und Starr-Werden einer ursprünglich in hitziger Flüssigkeit aus dem Urvermögen menschlicher Phantasie hervorströmenden Bildermasse, nur durch den unbesiegbaren Glauben, diese Sonne, dieses Fenster, dieser Tisch sei eine Wahrheit an sich, kurz nur dadurch, dass der Mensch sich als Subjekt und zwar als künstlerisch schaffendes Subjekt vergisst, lebt er mit einiger Ruhe, Sicherheit und Consequenz; wenn er einen Augenblick nur aus den Gefängniswänden dieses Glaubens heraus könnte, so wäre es sofort mit seinem >Selbstbewusstsein< vorbei."

geesten. ⁶ Hoe spijtig ook, de emancipatie van de mensheid, waar het grote epos van de Europese Verlichting over gaat, lijkt een chimère te zijn.

Wie het behalve Nietzsche ook goed doet bij de postmodernen is Ludwig Wittgenstein. Zij zijn enthousiast over zijn creatieve taalspelen en ludieke gedachte-experimenten die als voorwaarde stellen de mogelijkheden van een zaak breed af te tasten. Met genoeg lezen ze in zijn tussen 1929 tot 1945 tot stand gekomen werk *Philosophische Untersuchungen / Philosophical Investigations* de waarschuwing dat taal als logische weerspiegeling van de wereld niet mag worden verabsoluteerd, omdat ze anders makkelijk tot iets raadselachtigs verwordt. ⁷ De *Filosofische onderzoekingen* bestaat uit een schijnbaar ongeordende hoeveelheid aforistische commentaren waarin een lezer makkelijk de weg kan kwijtraken. Zoals een wild stromende rivier zich met veel bochten door een landschap slingert, beweegt Wittgenstein zich op het terrein van de filosofie, in het bijzonder kentheorie en ontologie. Rationalisten hebben naar zijn idee te weinig belangstelling voor de functie van de taal in het dagelijkse leven. Zij hebben de neiging woorden en zinnen uit geheel verschillende toepassingsgebieden op grond van oppervlakkige grammatische overeenkomsten in het keurslijf van een schema te dwingen, zodat veel betekenisonderscheid verdwijnt. Alleen een psychologische verklaring voor dit verschijnsel vindt hij niet voldoende. Ook de taal zelf heeft schuld. Van haar gaat de suggestie uit dat er logische structuren zijn die in werkelijkheid niet bestaan. Wittgenstein spreekt van “Verhexung” van het verstand door het medium taal. ⁸ Taal maakt gedachten! Taal bestaat uit een veelheid aan verder niet te herleiden communicatieve spelen. Een taalspel is een complexe menselijke activiteit die uit nauw met elkaar verbonden linguïstische en niet-linguïstische gedragingen is samengesteld. Wittgenstein’s analyse van levende taal was bedoeld als tegengif voor de vooroordelen van zowel verlichte als romantische filosofen die in de negentiende en twintigste eeuw droomden van een nieuw Atlantis.

Ook Eco gelooft dat taal als communicatief spel grote invloed heeft op het bewustzijn. Een taalspel kan gedachten op een dwaalspoor brengen. In *De slinger van Foucault* beschrijft Eco hoe door de eeuwen heen esoterici het spel van occulte machten die de wereldheerschappij willen veroveren, hebben gespeeld. Maar kan men nog wel van spelen spreken, of is reeds lang geleden de belangeloze vrijwilligheid van het spel verloren gegaan? Zijn de symbolen die de esoterici gebruiken bedacht of ontdekt, uitgevonden of bestonden ze allang? Het lijkt erop dat zij zonder het te beseffen slachtoffer zijn gewor-

⁶ cf. Jean François Lyotard, *La condition postmoderne - Rapport sur le savoir*, Editions de Minit, Paris, 1979; Ned. vert.: *Het postmoderne weten*, Kok Agora, Kampen 1987

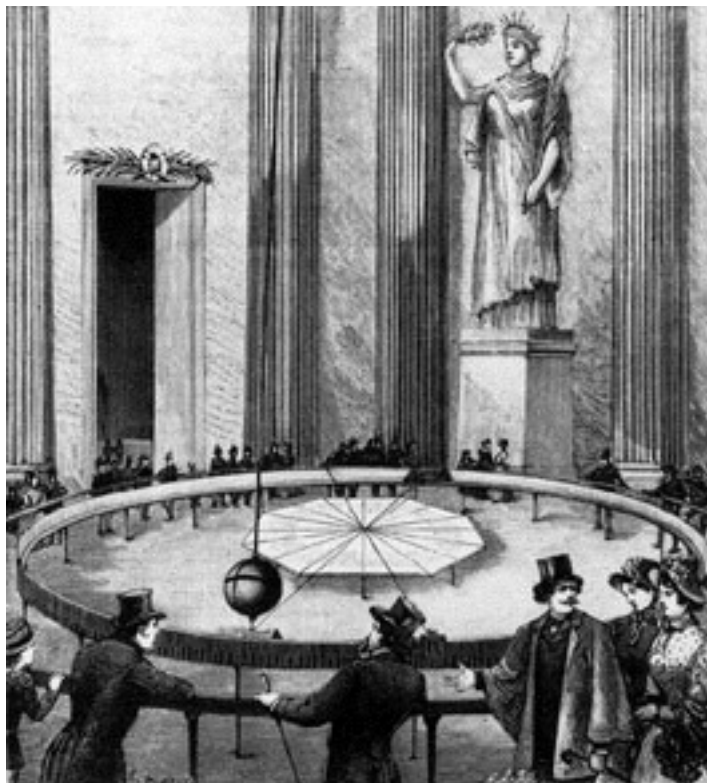
⁷ Ludwig Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen / Philosophical Investigations*, Basil Blackwell and Mott, Oxford 1953; Ned. vert.: *Filosofische onderzoekingen*, met een inleiding van R.F. Beerling, vertaling en bibliografie van H.W. Bakx, Boom, Meppel 1976

⁸ Ludwig Wittgenstein, *Filosofische onderzoekingen*, § 109, p. 84

den van zoiets hopeloos als denken met de hink-stap-sprong, wat onnodig ingewikkeld is, en van taal die alles door-elkaar-haalt. Slachtoffer van zwarte en witte magie dus.

Een nagalm van de *Philosophische Untersuchungen*: Eco vertelt van de homo hermeticus

De slinger van Foucault vertelt van de hoogmoed en de diepe val van een bont gezelschap ingewijden in kosmische geheimen. Het is een encyclopedisch verhaal over tempeliers, rozenkruisers, jezuïeten, vrijmetselaars, telekinetici, magiërs, aanbidders van de duivel, enzovoort. Voorname plaats van handeling is het Conservatoire des Arts et Métiers in Parijs, in de zaal waar Jean Bernard Léon Foucault in 1855 zijn slinger-mechaniek heeft opgebouwd. Hier begint het verhaal en zal het ook eindigen. De slinger van Foucault gaat

L'expérience du pendule de Léon Foucault au Panthéon de Paris, en 1851 " La Nature ", 1887, 2e semestre. Paris, Conservatoire
© - Photo Centre national des arts et métiers - bibliothèque

heen en weer boven een wereldkaart en zou in staat zijn precies de rotatie van de aarde aan te geven. Vlak bij de slinger leren we één van de redacteurs van de Milanese esoterische uitgeverij Manuzio kennen. Casaubon⁹ Deze is op zoek naar een goede verstopplaats om ongemerkt een nacht in het museum te kunnen doorbrengen. Waarom hij zich in het Conservatoire des Arts et Métiers laat insluiten, doet hij zelf in ruim 600 bladzijden omstandig uit de doeken. Als hij begint te vertellen, wordt het al meteen geheimzinnig: "Het is vier uur 's middags, zaterdag 23 juni, en als er iets gaat gebeuren zal het vannacht gebeuren in het Conservatoire".¹⁰ Die nacht maakte hij verschrikkelijke dingen mee. Toen het eenmaal donker was, zag Casaubon vanuit zijn schuilhoek hoe een machts-hongerige meute esoterici de zaal

met de slinger van Foucault binnensloep. Hij hoorde van een eeuwenoud plan dat in die nacht tot uitvoering zou komen. Met behulp van een immense krachtbron, tellurische

⁹ Zijn naam doet denken aan Isaac Casaubonus die leefde van 1559 tot 1614. Een geleerde humanist en ook kenner van hermetische geschriften.

¹⁰ Umberto Eco, *De slinger van Foucault*, p. 10 en 581

energie genoemd, zouden de esoterici de wereld veroveren. De tijd was er rijp voor. Maar het liep anders dan verwacht. De bijeenkomst eindigde in de grootst mogelijke verwarring. Ene Belbo, evenals Casaubon redacteur van Manuzio, werd door de fanatieke ingewijden aan de slinger van Foucault opgehangen. Ook zijn vriendin vond de dood. Casaubon had meer geluk. Hij kon door de Parijse riolen nog net aan zijn achtervolgers ontsnappen.

In tien hoofdstukken, elk met een geheime naam van God, zoals Keter (oorsprong), Chochma (wijsheid), Gevoera (vrees, kwaad), Tiferet (schoonheid, harmonie) legt Eco uit hoe het plan van de oude tempeliers, rozenkruisers, vrijmetselaars, e.a. om de staat en de kerk in hun macht te krijgen in elkaar steekt. De wereldgeschiedenis wordt door de esoterici nieuw geschreven. Zelfs de massale moord op de Joden in de Tweede Wereldoorlog brengen zij nog in verband met een kosmisch-religieus wraakplan van de grootmeester van de tempel, Jacques de Molay, die beschuldigd van godslasterlijk gedrag op last van Filips de Schone in 1314 werd terechtgesteld. Het is een universeel plan. Het heeft maar één fout: het bestaat niet! Het heeft alleen maar werkelijkheidswaarde in de hoofden van degenen die lijden aan een soort kosmische paranoia. Casaubon, Belbo en nog een derde redacteur van Manuzio, Diotallevi, zijn er geleidelijk in gaan geloven. En natuurlijk de "Sek's" - schrijvers op eigen kosten - zonder wie het huis Manuzio niet zou kunnen bestaan. Het plan gaat al hun andere gedachten beheersen. Over de dramatische ontknoping in het Conservatoire zegt Casaubon achteraf: "Het moet rond die tijd geweest zijn dat Belbo geprobeerd heeft zich rekenschap te geven van wat er met hem gebeurde. Maar zonder dat de meedogenloosheid waarmee hij zichzelf had weten te analyseren hem vermocht los te maken van het kwaad waaraan hij zich begon te gewennen".¹¹ Casaubon zelf kon ook niet meer van zijn waan worden bevrijd, hoewel zijn vriendin Lia nog een uiterste poging deed. Zij hield hem voor: "Jullie plan zit vol geheimen en wel omdat het vol contradicties zit. Dat is de reden waarom je duizenden wankelmoedigen bereid zou kunnen vinden zich er in te herkennen. Hou er toch mee op".¹² Haar pleidooi was tevergeefs. Na zijn vlucht uit het Con-

Jacques de Molay en Geoffroy de Charnay op de brandstapel, 18 maart 1314

¹¹ Ibid., p. 541

¹² Ibid., p. 553

servatoire des Arts et Métiers, in die dramatische nacht van 23 op 24 juni, consulteerde Casaubon nog een psychiater. Doctor Wagner. Hij vertelde hem alles over het plan van de tempeliers en vooral praatte hij over wat er tijdens de nacht van Sint Jan in het Conservatoire was gebeurd: “En ik praatte. Therapie van het woord. Toen wachtte ik op het woord, het zijne, dat me zou redden ... Hij zweeg tien, vijftien minuten lang. Toen zei hij, nog steeds met zijn rug naar me toe, op kleurloze, kalme, beheerste toon: 'Monsieur, vous êtes fou'. Hij bewoog zich niet, en ik ook niet. Na nog vijf minuten begreep ik dat hij verder niets zou zeggen. Einde van de zitting”.¹³

De slinger van Foucault onderzoekt de soms ondraaglijke spanning tussen voelen en denken, droombeelden en rationaliteit van de mens die aan religieuze waanideeën lijdt. De dingen kunnen bij hem totaal uit de hand gaan lopen. Alle bestaanszekerheid is weg, als Diotallevi tegen Casaubon en Belbo zegt: “De geschiedenis strekt ons tot voorbeeld omdat ze ons leert dat ze niet bestaat. Wat telt zijn de permutaties”.¹⁴ “Numerologische lekkernijen” ... “wonderbare numerieke coincidentie” ... “een beetje als het spelletje waarbij je moet proberen in vijf stappen, via associatie, van worstje naar Plato te komen. 'ns Kijken: worstje - varken - borstelhaar - penseel - maniërisme - Idee - Plato. Makkelijk zat”.¹⁵ Nog altijd spelen geheime diensten in de gehele wereld het spelletje van Diotallevi. Ook voor het schrijven van een detectiveverhaal is het een veel gebruikt recept. Het gaat als volgt: je moet geloven dat de ene informatie niet meer waard is dan de andere.

Friedrich Nietzsche

Verder komt het alleen aan op het goed vastleggen van inlichtingen, mededelingen, berichten en het vinden van connecties. Altijd zijn er verbanden, tekens die terugkeren, als je maar blijft geloven in een geheime bedoeling, een verborgen patroon, een onzichtbare orde die bepalend is voor de wijze waarop iets verloopt. Eeuwig keren de tekens terug! In Casaubon, Belbo en Diotallevi lijkt wel dezelfde demon te zijn gevaren die eens de filosoof Friedrich Nietzsche toefluisterde: “Dit leven, zoals je het nu leeft en geleefd hebt, zal je nog een keer en nog ontelbare andere keren moeten leven; en er zal niets nieuws aan zijn, integendeel,

elk ongemak en elk plezier en elke gedachte en zucht en al het onuitsprekelijk kleine en grote van je leven moet terugkomen en alles in dezelfde volgorde - en evenzo deze spin en

¹³ Ibid., p. 626

¹⁴ Ibid., p. 107

¹⁵ Ibid., p. 142, 143 en 231

dit maanlicht tussen de bomen, en evenzo dit ogenblik en ik ook. De eeuwige zandloper van het leven wordt telkens weer omgekeerd - en jij met hem, stofje van het stof!"¹⁶ Ecce homo! Belbo was zo verslingerd geraakt aan zijn computer dat hij hem zelfs een naam had gegeven: Abulafia. De moderne wordprocessor stelde hem in staat informatie makkelijk op te nemen en te verwerken, bracht hem in extase, misschien kunnen wij beter van een delirium spreken, om dan met hem de smalle drempel over te gaan die religieuze bezinning scheidt van magische praktijken en het manipuleren van de namen van God ... "teneinde er een talisman, een instrument van heerschappij over de natuur van te maken".

¹⁷

Abulafia is een moderne Golem

De naam van Belbo's tekstverwerker is afgeleid van het woord abulie dat willoosheid of besluiteloosheid betekent en in de psychiatrie en de klinische psychologie wordt gebruikt. Abulafia is in Eco's drama de eigenlijke hoofdrolspeler en metafoor voor de combinatorische drift van Belbo. In het geheugen van Abulafia bevinden zich als moleculen van ingewikkelde fysische structuren veel, heel veel feiten die voor de geschiedenis van tempelridders, rozenkruisers, een geheimzinnig personage als de graaf van Saint-Germain, de Ochrana, de Assassijnen, enzovoort bepalend zijn. Randomiseren wordt springplank van de fantasie en middel om een knettergek verhaal te bedenken. Met behulp van toetsenbord en beeldscherm worden door Belbo citaten uit gerenommeerde historische studies, maar ook her en der gevonden magische symbolen en duistere inscripties, formules van kabbalisten, orakelspreuken van esoterici met elkaar in aanraking gebracht. Dan gaat er van alles gebeuren: het triviaal menselijke wordt verbonden met het kosmische en het geestelijk-abstrakte. Een voorbeeld. In de roman verlaat in september 1307, twee dagen voordat Filips de Schone alle Franse tempeliers zou laten arresteren, een door ossen getrokken hooiwagen met onbekende bestemming de ommuring van hun verblijfplaats in Parijs. Een voorval dat een verhaal in gang zet over een groot kosmisch geheim waarvan de ingrediënten zijn: de heilige graal, een tempelschat (misschien verstopt in de hooiwagen?), atoomstraling, een bron van nieuwe psychische energie, tempelridders die kerk en staat eeuwig wraak zweren en tenslotte een complot van esoterici tegen de westerse be-

¹⁶ "Dieses Leben, wie du es jetzt lebst und gelebt hast, wirst du noch einmal und noch unzählige Male leben müssen; und es wird nichts Neues daran sein, sondern jeder Schmerz und jede Lust und jeder Gedanke und Seufzer und alles unsäglich Kleine und Grosse deines Lebens muss dir wiederkommen, und Alles in der selben Reihe und Folge - und ebenso diese Spinne und dieses Mondlicht zwischen den Bäumen, und ebenso dieser Augenblick und ich selber. Die ewige Sanduhr des Daseins wird immer wieder umgedreht - und du mit ihr, Stäubchen vom Staube!" Friedrich Nietzsche, *Die fröhliche Wissenschaft*, in: *Kritische Gesamtausgabe*, hrsg. von Giorgio Colli und Mazzino Montinari, De Gruyter, Berlin 1973, Band V-2, p. 250

¹⁷ Umberto Eco, *De slinger van Foucault*, p. 40

schaving met als hoogtepunt de noodlottige gebeurtenissen in de nacht van 23 op 24 juni 1984 in het Conservatoire des Arts et Métiers. Abulafia was voor Belbo een soort hallucinogeen. “Hij helpt je niet met denken maar hij helpt je voor hem te denken. Een volkomen spiritueel apparaat”, valt onder de bestandsnaam Abu te lezen.¹⁸ En Casaubon weet te melden: “Wat ons voortdreef was de - inmiddels stilzwijgende, zoals de etiquette van de ironie voorschrijft - afspraak dat we bezig waren andermans logica te parodiëren.” Be-doeld is de logica van de schrijvers op eigen kosten, de zogenaamde Sek’s. Lang hielden de redacteurs van Manuzio deze houding niet vol. Verderop lezen wij: “... onze hersenen raakten eraan gewend te verbinden, ieder ding met willekeurig welk ander ding te verbinden, totdat het een automatisme werd”.¹⁹ *De slinger van Foucault* is niet alleen ontspanningsroman, maar draagt ook alle kenmerken van een serieuze psychologische ontleding. Pathopsychologie. De diagnose luidt: combinatorische uitzinnigheid. Casaubon merkt pas laat wat er met Belbo aan de hand is. “Nu weet ik dat hij op Abulafia een heel wat complexer verhaal aan het schrijven was, waarin een opeenstapeling van citaten zich vermengde met zijn persoonlijke mythen. Nu hij zich geconfronteerd zag met de mogelijkheid fragmenten uit de geschiedenissen van anderen met elkaar te combineren, hervond hij de drang om de zijne in een narratieve vorm te gieten”.²⁰

Onder invloed van Abulafia werd Belbo een mystiek-magisch denker en Casaubon liet zich willig door zijn vriend meeslepen. “We raakten langzaam aan het doorzicht kwijt dat ons het soortgelijke van het identieke, en de metafoor van de dingen zelf doet onderscheiden”.²¹ De geest van Belbo ging pas echt wankelen toen op het laatst Abulafia begon te raaskallen. Een gewone elektronische informatieverwerkende machine ontpopte zich als een moderne Golem.²² Een explosie van scheppende ik-kracht vond plaats. Wat Abulafia uitspuugde was een tohuwabohu van heterogene taalspelen.²³ Het leek op God, die naar een oud idee de hele schepping creëerde met de 22 medeklinkers van het Hebreeuwse alfabet. Abulafia redeneert bij analogie. Voor een mens die daarvoor gevoelig is, verschijnt in het contourlicht van zijn verhaal een mysterieuze figuur. Een waarnemend en beschouwend subject bij wie alle verhaallijnen samenkomen, evenals de zichtbare beelden en de vertegenwoordigende niet-zichtbare ideeën. *De slinger van Foucault* is ontologie, kosmologie, psychologie en theodicee tegelijk. De personen die in de roman optreden, Casaubon, Belbo en Diotallevi, zijn niet langer slechts in semantemen geïnteres-

¹⁸ Ibid., p. 31

¹⁹ Ibid., p. 477

²⁰ Ibid., p. 416

²¹ Ibid., p. 478

²² Golem is een Joodse sagefiguur, een soort van kunstmens van klei en tot leven gebracht door het uitspreken van de Godsnaam Jhvh.

²³ Tohu w'a-bohu komt uit het Hebreeuws en betekent de aarde was woest en ledig.

seerd, zij gaan nu ook naarstig op zoek naar godsbewijzen. Het begon met het idee dat 'iets' bestaat dat van meer betekenis is dan de rest, ook al bleven ze zelf eindeloos in de wereld dwalen. Hun ideaal van tekstanalyse met alleen grammatische interpretaties heeft zich dan allang geamalgameerd met een hang naar het absolute. Een bestand van Belbo met de codenaam *En als het bestond?* doet Casaubon verzuchten: "Het moet dus rond die tijd gebeurd zijn. Belbo had besloten het universum van de diabolici serieus te nemen, niet bij wijze van uitspatting maar bij gebrek aan geloof. Vernederd als hij was door zijn onvermogen om te creëren (...), realiseerde hij zich nu dat hij door het Plan te construeren echt gecreëerd had. Hij was verliefd aan het raken op zijn Golem en putte er troost uit." ²⁴ Diotallevi is inmiddels gestorven aan kanker. Op zijn sterfbed bekende hij: "Ik ga dood omdat ik mijn cellen ervan heb overtuigd dat de norm niet bestaat, en dat je van elke tekst kunt maken wat je wilt. Ik ben mijn leven lang bezig geweest mezelf, mijn hersens, daarvan te overtuigen. En mijn hersens moeten de boodschap aan hen hebben doorgegeven. Waarom zouden zij verstandiger zijn dan mijn hersens? Ik ga dood omdat wij met onze fantasie over de schreef zijn gegaan." ²⁵ En Casaubon? Hij heeft een toevlucht gevonden in een verlaten buitenhuis dat aan zijn vermoorde vriend Belbo had toebehoord. Hier is hij voorlopig veilig voor de hysterische pseudotempeliers.

Toen Jacopo Belbo op de trompet blies stond de tijd een ogenblik stil

Zoals het hout door de vlammen, wordt de geschiedenis door de brandende interesse die de lezer voor haar koestert, verteerd. Deze metafoor is van Walter Benjamin en is te vinden in de *Nachträge...* ²⁶ Umberto Eco laat zich in zijn *Lector in Fabula* in dezelfde geest uit. Thema van dit werk is de noodzaak van een zekere coöperatie tussen tekst en lezer. ²⁷ Elke tekst wil dat hij door iemand wordt geholpen zich uit te spreken. Eco houdt de postmoderne lezer voor een hyperrealist en veronderstelt dat hij zich met vol enthousiasme op deze taak zal storten. Eerst moet hij de tekst helemaal uitvlooien. Geen enkel teken, verklaring, uitlegging, opheldering, toelichting, enzovoort mag hij veronachtzamen. Pas dan begint het gepuzzel om alle stukjes weer in elkaar te passen en nieuw evenwicht te scheppen tussen idee en werkelijkheid. Walter Benjamin gaf aan de combinatie

²⁴ Umberto Eco, *Slinger van Foucault*, p. 543

²⁵ *Ibid.*, p. 579

²⁶ "Wie das Holz vom Flammen, wird die Geschichte von dem >>brennenden<< Interesse, das der Leser an sie legt, verzehrt." Walter Benjamin, *Gesammelte Schriften*, hrsg. von Rolf Tiedemann und Hermann Schweppenhäuser, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a/M 1989, Band VII - 2, p. 803

²⁷ Umberto Eco, *Lector in Fabula, de rol van de lezer in narratieve teksten*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 1989 (1979), p. 11-12

van hyperrealisme en vruchtbare fantasie de naam 'productieve receptie'.²⁸ Maar helaas, het gaat met deze verbinding niet altijd bij iedereen goed. Soms speelt de verbeelding de lezer ernstig parten. Zoals bij Belbo die onbedoeld terecht kwam in een bizarre emotie-cultuur waar de rede overheerst wordt door droomsymbolen, hallucinaties, magie, pseudo-mystiek, zelfprojectie, enzovoort. Een wereld waarin hij zich moest onderwerpen aan alles wat de geest uitdenkt zonder dat het ooit volledig werkelijkheid kan zijn. Eco geeft hiervan ook in andere verhalen dan *De slinger van Foucault* voorbeelden.²⁹ Hij vertelt ons van mensen die de geschiedenis, de kunst en zelfs de natuur naar eigen goeddunken duiden en vervolgens helemaal naar hun hand zetten. Bijvoorbeeld in het essay *Orwellsche Ökologie und fleischgewordenes Coca Cola* de beheerders van de dierentuin van San Diego en de Marine World Africa - U.S.A. in Redwood City bij San Francisco die experimenteren met reconstructies van dierlijke woonomgevingen.³⁰ In deze parken laat men de dieren zoveel mogelijk onder natuurlijke omstandigheden leven. Vooral diersoorten die met uitsterven worden bedreigd, vinden er een nieuw tehuis: voor de bizonen en voor grote vogels zijn uitgestrekte terreinen ingericht die hun een maximum aan bewegingsvrijheid geven, het schuwe buidelbeertje kan zich verstoppen in een eucalyptusbos, de grizzlybeer heeft zijn pakjies en hoge donkere rotsen, voor de neushoorns en zebra's ligt een stukje Afrika klaar, bestaande uit een flinke lap savanne en uit rivieren met eilandjes waarop strohutten en palmen, op het water varen kano's. Het is een compleet Disneyland voor dieren. In minibussen en met bootjes trekken de mensen er van de ene wildbaan naar de andere. Zij turen door veldkijkers naar de koala's en ze gapen de grizzlyberen aan die een enkele maal met een voorpoot naar hen zwaaien, wat als teken van welbevinden wordt uitgelegd. De bezoekers van de wildparken houden zich op aan de grens van een onnatuurlijke natuurlijke wereld. Product van een vindingrijke vervalsingsindustrie. Zo staat in het centrum van de Marine World Africa U.S.A. een ecologisch theater waar jonge dieren worden geshowd. Kinderen mogen hier halfverdoofde tijgertjes, leeuwenwelpen en luipaarden aaien. Vaders en moeders tonen zich welhaast vanzelfsprekend aangedaan. Vriendelijke hostesses gaan rond om het nieuw gevonden groen-weide-geluk zo lang mogelijk overeind te houden. Het geheel is een knap stuk massaregie. Nogal sarcastisch spreekt Eco van een kunstmatige wereld waarin niet alleen de dieren maar ook de mensen keurig worden gedruild. Wij lezen: "En zo is in de kern deze ideologie van het vredelievende karakter van de

²⁸ Walter Benjamin, *Über das mimetische Vermögen*, in: *Werke*; II-1, p. 210 - 213

²⁹ Umberto Eco, *Il costume di casa, Dalla periferia dell'Impero, Sette anni di desiderio*, Milaan 1973, 1977, 1983; Duitse vertaling: *Über Gott und die Welt, Essays und Glossen*, DTV., München 1987; *Il costume di casa: zeden en gebruiken in Italië; Dalia periferia dell'Impero: over de grenzen van het rijk; Sette anni di desiderio: zeven jaar van verlangen*

³⁰ Umberto Eco, *Orwellsche Ökologie und fleischgewordenes Coca Cola*, in: *Über Gott und die Welt, Essays und Glossen*, p. 89-99

natuur op het laatst universele dressuur”.³¹ Wij kunnen niet anders dan concluderen dat In San Diego, Redwood City en op vele andere plaatsen moderen mensen naar het ware zoeken door het absoluut valse te creëren.

De trans-moderne mens maakt niet alleen ‘oude-natuur’, maar hij brengt met zijn fantasie en creativiteit in de architectuur, installatiekunst, avant-gardetheater, -film en -literatuur ook vergeten Umwelt opnieuw tot leven. Daartoe creëert hij met behulp van vernuftige technische middelen in zijn gecompliceerde wereld een tijdelijke microkosmos waarin het leven weer overzichtelijk is. Umberto Eco toont ons in zijn romans hoe zo’n kleine wereld er uit kan zien. In *Il nome della rosa*³² vertaalde en bewerkte hij de late middeleeuwen om er voor ons een fonkelnieuw duplicaat van te maken. Wij lezen over persoonlijke spanningen, intriges en zelfs moord in een gesloten gemeenschap van monniken. Een samenleving die zwanger gaat van rituelen en bezweringen om macht uit te oefenen. Naast al het oude dienen zich ook de eerste tekenen van een nieuwe tijd aan. Een monnik, die als William van Baskerville wordt aangesproken, heeft zich de Angelsaksische inductieve denkmethode eigen gemaakt. Hij kan tot verbazing van zijn ordebroeders de toekomst voorspellen en met zijn analytische geest lukt het hem ook een groot geheim van het klooster te ontraadselen en zo een misdrijf op te lossen. In de roman *La misteriosa fiamma della regina Loana*³³ is de microkosmos een verborgen plaats waar een mens die lijdt aan amnesie op zoek gaat naar zichzelf. Giambattista Bodoni wordt getroffen door een beroerte en verliest zijn geheugen. Op een grote zolder van het familiehuis luistert hij dagenlang naar oude grammofoonplaten, leest boeken van zijn grootvader, het missaal van zijn moeder en stripverhalen die hij in zijn jeugd heeft verzameld. Dit alles in een uiterste poging zijn verleden weer terug te vinden. Tenslotte, ook *De slinger van Foucault* kent in de vorm van een gesloten wereldbeeld van esoterici zijn microkosmos. Wie weet heeft van het geheim van de tellurische energie kan niet meer gewoon leven.

De romanfiguren van Eco gaan ervan uit dat wat op hen indruk maakt ook altijd iets van het schone en het ware ontsluit. Het procedé lijkt op de manier waarop ene Kampmann bomen schilderde, die volgens de uit Oostenrijk afkomstige kunstenaar Friedens-

³¹ Ibid., p. 91 - “Und so ist der Wesenskern dieses Lehrstückes über die Friedfertigkeit der Natur am Ende die Universale Dressur.”

³² Umberto Eco, *Il nome della rosa*, Fabbri - Bompiani Sonzogno, Etas, Milano 1980; Nederlandse vertaling: *De naam van de roos*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 1983; In 1986 verfilmd door Jean-Jacques Annaud

³³ Umberto Eco, *La misteriosa fiamma della regina Loana*, Bompiani, Milano 2004; Nederlandse vertaling: *De mysterieuze vlam van koningin Loana*, Prometheus, Amsterdam 2005

reich Hundertwasser *“an Gott anstossen”*.³⁴ Bomen met een aura. Kampmann kon opschijnend licht schilderen en Hundertwasser probeerde het hem na te doen. Beiden zagen hoe op het doek de dingen zich op miraculeuze wijze kunnen openen en een wonderlijke glans afgeven. Licht dat uit henzelf komt. Kampmann en Hundertwasser schilderden geen van buitenkomende lichtbundel die fixeert. Bij hen tonen de dingen zich zoals ze zichzelf willen laten zien. Ook een verhalenverteller kan op deze wonderbare wijze de werkelijkheid tot spreken brengen. Robert Spaemann gaf aan de moderne literaire kunst die zich met essentialia bezighoudt de naam van “postmodernisme met een holistische intentie”.³⁵ Hij vond dat het in een vertelling over alle verschijnselen van het leven in hun samenhang moet kunnen gaan. Ook over de tijd-ruimte-vergetelheid die het mogelijk maakt gevoelens en gedachten die vastzitten weer vrij te laten stromen.

Walter Kampmann: Der Wanderer; Galerie im Taxispalais, Innsbruck

In *De slinger van Foucault* komt een scène voor waarin Belbo aan het einde van de Tweede Wereldoorlog op de begrafenis van een partizaan de Last Post mocht blazen. Hij is dan

³⁴ Friedensreich Hundertwasser, *Guten Tag Herr Kampmann*, Zeitmuseum der 100 Bilder, in: *Die Zeit*, Hamburg, 2. Oktober 1987, p. 8

³⁵ Robert Spaemann, *Der Streit der Philosophen*, in: *Wozu Philosophie? Stellungnahmen eines Arbeitskreises*, hrsg. von H. Lübke, W. de Gruyter, Berlin/New York 1978, p. 91-106 en Spaemann, R. / Koslowski, P. / Löw, R., *Moderne oder postmoderne? Zur Signatur des gegenwärtigen Zeitalters*, Acta humaniora, Weinheim 1986, p. 143-172

nog een kind. De rouwende kameraden stonden rond het graf. En de kleine Jacopo Belbo? ... “Hij hield de trompet met gebogen rechterarm vast, tegen zijn ribben, de punt lichtjes naar beneden zoals je met een karabijn doet, en hij had gewacht, buik in, billen dicht, borst vooruit”.³⁶ Eerst blies hij aarzelend, maar spoedig geraakte hij in vuur: “Zijn uiterst lange eindnoot was nooit opgehouden (...) Jacopo bleef die tonale illusie blazen omdat hij voelde dat hij op dat moment een draad afwond die de zon in toom hield. Het hemellichaam was gestokt in haar baan, was gefixeerd in een middaguur dat een eeuwigheid had kunnen duren. En alles hing af van Jacopo, hij hoefde dat contact maar te verbreken, het touw te laten vieren, en de zon zou als een bal zijn weggesprongen, en met haar de dag, en wat er die dag was voorgevallen, die handeling zonder fasen, die sequentie zonder begin of eind die zich onbeweeglijk voltrok, en alleen maar omdat het zo in zijn macht lag te willen en te doen”.³⁷

Ooit werd Goethe gevraagd wat het wezenlijke van vrijheid is. Hij antwoordde met een tegenvraag. “Wat is het moeilijkst van alles?” Vervolgens kreeg de vraagsteller te horen: “Wat het meest voor de hand lijkt te liggen: in ogeschouw nemen wat zich hier en nu afspeelt”.³⁸ Toen aan het graf de kleine Jacopo Belbo de laatste klagende toon van de afscheidsmelodie blies, leek zo lang hij nog lucht in zijn longen had de tijd stil te staan.³⁹ En hij voelde zich één met de wereld. Het was het hoogtepunt van zijn leven en de rest zou toelichting zijn, woordraadsel, spel met mystieke getallen en met de tien geheime namen van God die voor de bewegende krachten van de kosmos staan. Aan het einde van de roman kan Casaubon over zijn vermoorde vriend alleen nog uitbrengen: “Hij had het niet onderkend, was de rest van zijn leven op zoek geweest naar meer en had zichzelf te gronde gericht”.⁴⁰

In de *Philosophische Untersuchungen* spreekt Wittgenstein over het ontwaken van het bewustzijn. De wereld is donker totdat de mens zijn ogen opslaat. Dan wordt het licht. Vervolgens komt de taal. Daarover zegt Wittgenstein het volgende: “Wat onze taal allereerst beschrijft, is een beeld. Wat er met het beeld gebeuren moet, hoe het gebruikt dient te worden, blijft duister. Het is echter duidelijk dat het nauwlettend onderzocht moet worden, willen we tenminste de zin begrijpen van wat wij zeggen”.⁴¹ Een dergelijk onderzoek

³⁶ Ibid., p. 643

³⁷ Ibid., p. 644

³⁸ Johann Wolfgang Goethe, *Xenien, Werke, Hamburger Ausgabe in 14 Bänden*, hrsg. von Erich Trunz, Verlag C.H. Beck, München 1978, Band 1, p. 230

³⁹ Ook in de bijbel komt zo'n scène voor. “En de zon stond stil en de maan bleef staan, totdat het volk zich op zijn vijanden gewroken had”. Jozua 10:13

⁴⁰ Umberto Eco, *Slinger van Foucault*, p. 646

⁴¹ Ludwig Wittgenstein, *Filosofische onderzoekingen*, II, p. 248

in romanvorm is *De slinger van Foucault*. De auteur maakt gebruik van afwisselend op de emotie en de rede gerichte stijlmiddelen. Nu eens gaat hij zakelijk, dan weer ironisch en sarcastisch te werk. Met dit literaire procedé gaat hij over de grenzen van zijn vakgebied - de semiotiek - en betreedt het terrein van de psychologie, psychiatrie, godsdienstwetenschap en kennis van de esoteriek. Het bepaalt ook het verloop van zijn excentrisch taalspel waarin de mens tegenover zijn omgeving komt te staan en van 'levend-in-het-lichaam' een 'sprekend-ik' wordt.⁴² Het moet nu wel duidelijk zijn: de psychische ontsporing van de medewerkers van de uitgeverij Manuzio was het gevolg van een warrige wijze van filosoferen. Wittgenstein heeft lang geleden de diagnose van hun lijden al opgemaakt. Kernachtig zegt hij: "Eén van de hoofdoorzaken van filosofische ziektes - een eenzijdig dieet: je voedt je denken met maar één soort voorbeelden."⁴³ De hoofdfiguren van *De slinger van Foucault* zijn bezeten geraakt van één enkel waanidee. Hun godsbeeld is hierdoor gaan schuiven. Het helt gevaarlijk naar één kant over, naar de zijde van idee-fixen en heftige emoties. Het is een belangrijke taak van de semiotiek tegen zo'n gevaar te waarschuwen. Zij is een pragmatische wetenschap. Wittgenstein behoorde met de Amerikanen Charles S. Peirce en Charles William Morris tot de koplopers van de linguïstische pragmatiek. Een deelgebied van de taal filosofie dat zich bezighoudt met de invloed van de sociale context op de betekenis van woorden. Het spreken van een taal is voor hen onderdeel van een activiteit of levensvorm. Dit betekent ook dat door de sociale dynamiek er in de loop van de menselijke geschiedenis steeds weer nieuwe taalspelen zijn ontstaan en andere in onbruik zijn geraakt en vergeten.⁴⁴ Levende taal heeft het ambigue karakter van spel. Eco gaat er trots op dat hij als semiotiekprofessor en romanschrijver een model-lezer is van deze wijsgerige school. Hij ziet dat er nog veel werk verzet moet worden, ook in richtingen waar pioniers als Wittgenstein en Peirce niet aan hebben gedacht. De zwaarte van de taak doet hem in zijn *Lector in Fabula* verzuchten: "wij zijn nu eenmaal dwergen op de schouders van reuzen."⁴⁵

⁴² cf. Helmut Plessner, *Die Stufen des Organischen und der Mensch, Einleitung in die philosophische Anthropologie*, W. de Gruyter, Berlin - Leipzig 1928, Frankfurt a/M, Suhrkamp 1981

⁴³ cf. Ludwig Wittgenstein, *Filosofische onderzoekingen*, § 593, p. 212

⁴⁴ cf. *Ibid.*, § 23, p. 42

⁴⁵ Umberto Eco, *Lector in Fabula, de rol van de lezer in narratieve teksten*, p. 66